

Володимир Баран

УДК902(4-11'13)«653»(=16)

ВИТОКИ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена висвітленню етнокультурних підоснов, що дали витоки ранньосередньовічним слов'янським культурам Південно-Східної Європи. На прикладі археологічних пам'яток IV–V ст., що належать до черняхівської і пшеворської культур, висвітлюються характерні риси, які знайшли своє продовження в слов'янських (празькій, пеньківській, колочинській) культурах.

Вивчення процесів формування ранньосередньовічних слов'янських старожитностей вимагає ретроспективного підходу заповнення хронологічних лакун, суворого комплексного урахування всіх основних елементів досліджуваної культури від достовірно слов'янських пам'яток в глибину. Втрата чи не вивченість хоча б однієї з хронологічних ланок знижує можливості хронологічних зіставлень, а відповідно пошуків тих етнографічних ознак, які б пов'язали більш давні культури з слов'янським середньовіччям.

Довгий час таким слабим місцем у вивченні слов'янських старожитностей були пам'ятки VI-VII ст.н.е., широке вивчення яких почалось лише в 50-ті роки ХХ ст. Це було основною причиною невдач, які спіткали археологів, що шукали пряму генетичну лінію розвитку від культур римського часу і більш ранніх на території Південно-Східної Європи до старожитностей періоду слов'янських державних утворень.

В останні десятиліття вдалося заповнити добре датованими пам'ятками не тільки цю білу пляму, а й хронологічну лакуну, яка припадає на V ст.н.е.

Проблема витоків ранньослов'янських старожитностей вже не раз ставилась в археологічній літературі.¹ Зараз визначилося два напрями в пошуках витоків ранньослов'янської культури. Одна група дослідників, віддаючи перевагу соціально-економічній моделі, бачить її підоснови

¹ Див.: *Третьяков П.Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.- М., 1966; *Баран В.Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.- К., 1972; Він же. Черняхівська культура за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу.- К., 1981; *Седов В.В.* Славяне в раннем средневековье.- М., 1996; *Русанова И.П.* Славянские древности VI-VII вв.- М., 1976; *Godłowski K.* Z badan nad zagadnieniem i rozprzestrenieniem slowian w V-VIII w.n.e.- Krakow, 1979.

на північному сході в верхів'ях Дніпра в області поширення пам'яток київської культури III-IV ст. н. е.² Інші, виходячи з морфологічних ознак самої матеріальної культури, схиляються до думки, що в підоснові ранньосередньовічних слов'янських культур лежать пшеворські старожитності Південної та Середньої Польщі.³

Послідовники першої групи вилучають з процесів утворення слов'янських старожитностей раннього середньовіччя носіїв пшеворської і черняхівської культур, вважаючи їх германцями, а другої – населення київської культури, вважаючи його балтами. П.Н. Третьяков не виключав можливості наявності в пшеворській та черняхівських культурах слов'янського елементу, проте в останніх працях відводив йому в процесах формування слов'янських ранньосередньовічних культур дуже незначне місце.

Такі погляди вважались достовірними до тих пір, доки слов'янські ранньосередньовічні старожитності вивчались за матеріалами поселень і могильників, датованих не раніше VI-VII ст. У цей час це були вже достатньо розвинуті та сформовані культури. Сформувалась і їхня територія (слов'яни виходять за межі прабатьківщини), тип селищ, житлових та господарських будівель, поховального обряду, основні форми глиняного посуду, тип господарювання, соціальна структура.

Цьому передуює період утворення слов'янських ранньосередньовічних культур, який припадає на гунський час, котрий донедавна був найбільш слабо вивчений. Саме пам'ятки перехідного періоду дозволяють розібратися в складних процесах розвитку та спадкоємності археологічних старожитностей лісостепової зони Південно-Східної Європи в середині I тис. н. е. Однак пошуки цих загублених старожитностей виявилися найбільш складними. Вони виділені лише шляхом періодизації пізньоримських та ранньосередньовічних культур. Для перших вони є завершальним етапом існування, а для других – початковим етапом цього формування.

Як відомо, періодизація пам'яток V-VII ст. розроблена недостатньо. Але в останні роки розкопано повністю чи в значних масштабах ряд ранньослов'янських поселень (Рашків III, Лука

² Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. - С. 301-302; Даниленко В.М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. - К., 1976. - № 19. - С. 65-92; Вернер И. К происхождению и распространению антов и склавинов // СА. - 1972. - № 4. - С. 116-130; Godlowski K. Z badan nad zagadnieniem i rozprzestrenieniem slowian w V-VIII w. n. e. - S. 16-27.

³ Русанова И.П. Славянские древности в V-VII вв. - С. 196-215; Седов В.В. Славяне в раннем средневековье - С. 5-68.

Каветчинська на Дністрі, Кодин на Пруті, Хитці в Подесенні та ін.), що дозволило дослідникам розчленувати їх на певні етапи. Празькі старожитності Подністер'я поділяються на три фази: V – початок VI ст., VI – початок VII і VII ст.⁴ Це добре видно на матеріалах поселення Рашків III. На поселенні у с.Кодин І.П.Русанова та Б.О.Тимощук поділяють житлові комплекси празького періоду на чотири фази⁵. В пеньківській та колочинській культурах виділяють лише дві фази: V – початок VI ст. та VI – VII ст.⁶ Відзначимо, що добре датовані матеріали присутні лише в комплексах V та VII ст. Комплекси VI ст. на більшості пам'яток виділено на основі стратиграфії та типології кераміки.

Важливе місце в розробці хронології і періодизації слов'янських пам'яток раннього середньовіччя займає археомагнітне датування, яке доволі чітко визначає нижню та верхню хронологічні межі празької культури V – VII ст. На поселенні Рашків III археомагнітним методом датовано 19 житлових комплексів. Вісім з них віднесено до V чи V – початку VI ст., інші - до VII ст. На поселенні Сокіл археомагнітним методом продатовано чотири, а на поселенні Лука Каветчинська – один об'єкт. Саме кореляція стратиграфії, археомагнітного датування та ознак матеріальної культури лежить в основі періодизації слов'янських ранньосередньовічних культур і робить надійним виділення раннього етапу, що припадає на V – початок VI ст.

Верхня межа празької, пеньківської та колочинської культур фіксується за відсутністю в комплексах форм, характерних для Райковецької культури на Правобережжі, Волинцівської та Роменської на Лівобережжі з типовим для них орнаментом у вигляді пальцевих вдавлень по краю вінчика і врізної хвилі на плечиках посудин. Зміна культур спостерігається в кінці VII – на початку VIII ст. В цьому випадку, говорячи про походження та кристалізацію слов'янських культур раннього середньовіччя, для нас найбільш важливим є виділення найранішого етапу, який припадає на гунський час. Нижче постараємось показати надійно датовані комплекси V ст. Наявність на ранньосередньовічних слов'янських поселеннях таких комплексів дозволяє визначити час і територію формування слов'янських ранньосередньовічних культур та зробити більш широкі висновки.

Слід визначити, що період кінця IV - V ст. н.е. співпадає з такими важливими історичними подіями як падіння Римської імперії та гунське

⁴ Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 193-203.

⁵ Русанова І.П., Тимощук Б.А. Кодын – славянское поселение V - VII вв. на р.Прут. - М., 1984. - С.23-28.

⁶ Приходнюк О.М. Пеньковская культура // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н.э. - К., 1985. - С.90.

вторгнення в Європу. В цей час розпадається багато культурних спільностей, що існували у другій чверті I тис. н.е., втрачаються традиції, що склалися під культурним впливом римських провінцій, настає період середньовіччя, для якого характерне зміщення акцентів економічного, культурного та політичного життя.

У такій історичній ситуації доволі важко визначити, що ж зникає повністю, а що із старих культурних досягнень залишається і яке його ставлення до нового. На стику епох археологічні джерела завжди небагаточисельні, а ті пам'ятки, які вдається дослідити, не завжди піддаються точному датуванню. Вони є тією відсутньою ланкою, яка пов'язує культури двох епох, в нашому випадку - римського та середньовічного часу. Без їх досліджень всі висновки, отримані в результаті вивчення питання утворення слов'янських ранньосередньовічних пам'яток, не виходять за межі гіпотез та передбачень. Тому на сучасному етапі важливим завданням є даліше вивчення тих наміток середини I тис. н.е., які є завершальним етапом культур римського часу і початок утворення слов'янських ранньосередньовічних старожитностей. Саме вони є ключем до розуміння процесів формування слов'янських середньовічних культур і відкривають можливості ретроспективного вивчення їх підоснов.

Останніми роками в Україні відкрито цілий пласт пам'яток, переважно поселень празької, пеньківської та колочинської культур. Їх найбільш ранні комплекси датовані гунським часом і становлять найбільш ранній - I-й етап (рис. 1). Вони відрізняються від більш пізніх наявністю поряд з ліпним посудом гончарної сіроглиняної кераміки та інших виробів, в тому числі фібул, характерних для пізньоримського та гунського часу. Наведемо їх коротку характеристику.

На терені празької культури виділяють регіони Середнього Подністер'я та Верхнього Попруття. Одною з перших пам'яток на Дністрі, де в напівземлянкових житлах з печами-кам'янками поряд з ліпним посудом виявлені фрагменти гончарної сіроглиняної кераміки, є слов'янське поселення у с. Зелений Гай Заліщицького району Тернопільської області. Ми його досліджували у 1966-1967 рр.⁷ З восьми відкритих на поселенні слов'янських жител гончарна сіроглиняна кераміка знайдена в чотирьох (№№ 1, 4, 7, 9). У решті напівземлянок керамічні комплекси склалися переважно з ліпної кераміки.

Керамічні комплекси, що поєднують празькі форми та ліпний і гончарний посуд черняхівського типу, відкриті О.М.Приходнюком у

⁷ Баран В.Д. Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. - К., 1972. - С.170-185.

1974-1977 рр. на слов'янському поселенні Лука-Каветчинська Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. на Середньому Дністрі. З 27 досліджених жител-напівземлянок з печами-кам'янками, 14 містили, крім ліпного, гончарний сіроглиняний посуд черняхівського типу. Його також знайдено у кількох господарських ямах. Об'єкти з ліпним та гончарним посудом виділені у окремий ранній етап, який на підставі залізної підв'язної фібули з широкою рамкою приймача (рис. 2) та червоноглиняних амфор, датується другою половиною V ст.⁸

Житлові комплекси, в яких поєднується ліпний та сіроглиняний гончарний посуд, були відкриті В.Д.Бараном на двох слов'янських ранньосередньовічних поселеннях біля с. Рашкова Хотинського району Чернівецької обл. на Дністрі.

На поселенні Рашків II, де досліджено 14 напівземлянок з печами-кам'янками, в 4 з них, а також в одній господарській ямі разом з ліпним посудом виявлено по кілька фрагментів гончарної кераміки черняхівського типу.

На великому ранньослов'янському поселенні Рашків III, яке досліджено повністю, відкрито 92 житла-напівземлянки з печами-кам'янками та 53 господарські ями. Всі вони, за винятком шести напівземлянок (№№ 10, 12, 52, 58, 73, 89) та двох господарських ям, містили виключно ліпну кераміку, представлену горщиками, кількома сковорідками та мисками. Керамічні комплекси перерахованих об'єктів поєднували ліпний та гончарний сіроглиняний посуд. Гончарну кераміку знайдено також у культурному шарі поза житлами. Деякі житла (№№ 29, 35, 44) продатовані археомагнітним методом другою половиною або кінцем V ст. Так само датовані житла №№ 27, 30, 32, 43, але в них, на жаль, відсутні визначальні знахідки. Два житла без знахідок (33, 36) продатовані археомагнітним методом кінцем V - початком VI ст.⁹

У цілому на поселенні Рашків III на підставі археомагнітного методу, стратиграфії, кількісного співвідношення кераміки черняхівського типу та ранніх форм празького посуду виділено 21 житло та дві господарські ями, які належать до першого хронологічного періоду існування поселення і датуються в межах другої половини V - початку VI ст.

У 1977-1978 рр. В.Д.Бараном та О.Журком частково досліджене багатощарове поселення у с. Бернашівка Могилів-Подільського району

⁸ Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянское поселение I тыс. н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. - К., 1984. - С. 72-74.

⁹ Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (По материалам поселений у с. Рашков). - К., 1988.

Вінницької обл. У ранньослов'янському житлі № I знайдені фрагменти ліпної та гончарної кераміки. Гончарна кераміка становила незначну частку комплексу (на 276 ліпних фрагментів посуду лише 14 гончарних), подібно до комплексів інших слов'янських поселень, які датовані фібулами V ст.

Підквадратну напівземлянку з глиняною піччю. Цей керамічний комплекс складався з ліпного посуду, близького до празького типу та кількох фрагментів гончарного сіроглиняного посуду, виявлено у 1980 р. В.М.Цигиликом у с. Рудники Миколаївського району Львівської обл.

По одному напівземлянковому житлу з глиняним печами в одному із кутів та невеликою кількістю ліпної та гончарної кераміки виявлено В.М.Цигиликом у с.Березець у 1981 р. та с.Неслухів у 1983 р. Львівської обл. Житло із Березця датоване бронзовою пластинчатою фібулою підв'язного типу кінця IV – початку V ст.н.е.¹⁰

Одне житло з ранніми формами празького посуду та двома фрагментам гончарної сіроглиняної кераміки відкрите Д.Н.Козаком у с. Підберізцях Пустомитівського району Львівської обл.

У 1977-1979 рр. І.П.Русанова та Б.О.Тимошук широко досліджували два слов'янські поселення - Кодин I та Кодин II, розташовані на р.Дереглуй, правій притоці р. Прут, під м. Чернівці. На поселенні Кодин I досліджено 30 житлових та господарських споруд, а на поселенні Кодин II – 46. Обидві пам'ятки існували впродовж довгого часу - з V по VIII ст. включно. Автори розкопок на підставі стратиграфії та речового матеріалу виділили шість послідовних періодів. Комплекси празької культури вони поділили на чотири періоди. Перші періоди - IA та IB - вкладаються у межі V ст. До них належать вісім жител на поселенні Кодин I та 6 на Кодині II. Для них характерною є наявність у керамічних комплексах ранніх форм празьких посудин у поєднанні з ліпною і гончарною керамікою пізньоримського часу.

На поселенні Кодин I відкрито дві напівземлянки (№ 10 та 21) - комплекси, які надійно датовані фібулами V ст. (рис. 2-9, 10)¹¹

На двошаровому поселенні Гореча II, на східній околиці м. Чернівці Б.О.Тимошуком було відкрито об'єкти культури карпатських курганів та 8 слов'янських жител раннього середньовіччя. Два з них (№ I та 7), на думку автора розкопок, є перехідним типом, що пов'язує типологічно обидві культури. На місці вогнища у житлі №I побудовано піч-кам'янку, але в нових спорудах збережені прийоми більш раннього будівництва, а їх керамічні комплекси містять характерні риси посуду обох культур.

¹⁰ Цигилик В.М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. - К., 1997. - С. 104 -110.

¹¹ Русанова И.П., Тимошук Б.А. Кодын – славянское поселение V - VII вв. на р.Прут. - С. 3-86.

Керамічний комплекс, що поєднує ліпну та гончарну кераміку, відкритий у житлі № 7а.¹²

Аналогічне двошарове поселення досліджувала Л.В.Вакуленко у с. Глибоке Чернівецької обл.¹³ На борту одного із слов'янських жител з піччю-кам'янкою відкрито гончарний горн з виходом у житло. У печі знайдено сіроглиняний посуд, у житлі - ліпні горщики, серед них - форми празького типу, а також невелику сковорідку. Автор розкопок разом з Б.О.Тимощуком розглядають це житло як гончарну майстерню. Гончарна сіроглиняна кераміка на цьому поселенні знайдена ще у кількох слов'янських напівземлянках (№№ 4, 13, 14, 19), де вона становила від 2,4 до 16,9 %.

Матеріали дуже цікавого та важливого поселення Ботошани (Румунія) з виразними, добре датованими комплексами опубліковані Д.Теодором.¹⁴ Ним досліджено значну кількість підквадратних жител-напівземлянок з печами-кам'янками. У трьох з них (№ 1, 9, 14) знайдені підв'язні фібули, що датуються не пізніше V ст. Д.Теодор поділив житлові комплекси Ботошан на два хронологічні етапи. Матеріали першого етапу, датовані другою половиною V ст. (житла, кераміка), знаходять повні аналогії не тільки на таких слов'янських поселеннях, як Кодин I та II, Рашків III, а й на поселенні в Теремцях, про яке мова піде нижче.

Житлові комплекси V ст. відкрив М.Андронік на поселенні Полірешть (Румунія). Наявність чотирикутних жител із печами-кам'янками та кераміки празького типу вказують на їх слов'янську належність. В одному із жител знайдено фібулу V ст.¹⁵

Низку житлових та господарських комплексів V ст. виділено на поселеннях пеньківської культури у Верхів'ях Південного Бугу.

Житло-напівземлянку з піччю-кам'янкою відкрито П.І.Хавлюком у с.Куня Гайсинського району Вінницької обл. На долівці житла разом з ліпним пеньківським посудом знайдено залізну фібулу з довгою дужкою та суцільним плоским приймачем, датовану кінцем IV – V ст. (рис. 2-8)¹⁶. Синхронне поселення досліджувалося П.І.Хавлюком 1977 р. у с. Пархомівка Іллінецького району Вінницької обл. Відкрито

¹² Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V- IX ст.- К., 1976.

¹³ Вакуленко Л. Раннеславянское поселение у с.Глыбокое в Прикарпатье // Раннесредневековые восточнославянские древности. - М., 1974. - С. 246-250.

¹⁴ Teodor D. Teritoriul est Carpatio in geacurite V-XI e.n. – Jasi, 1978. - S. 11-47.

¹⁵ Андроник М. Археологические исследования поселения Полирешть V в.н.э., уезд Сучава // Древнейшие общества земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V до н.э. – V в.н.э. - К., 1991.

¹⁶ Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. - М., 1974. - С. 212-214

чотири напівземлянки та господарську яму. В двох житлах були вогнища, ще в двох - печі-кам'янки. Кераміка ліпна, що поєднує пеньківські та празькі форми. В житлі № 3 на долівці внайдено велику бронзову фібулу не пізнішу V ст. (рис.2-8).¹⁷

До цього ж часу належать поселення у с. Голики Іллінецького району Вінницької обл. Відкрито три напівземлянки з вогнищами та одну з піччю-кам'яною. За характером кераміки, близької до посуду поселення у с. Куня, а також наявністю дископодібних покришок, які характерні для київської культури П.І.Хавлюк датує його тим самим часом, що й поселення у Куні.

До названої групи селищ у верхів'ях Південного Бугу можна зачислити поселення, що досліджувалося О.М.Приходнюком у с.Кочубеївка Уманського району Черкаської обл.¹⁸ У кількох напівземлянках з вогнищем поряд з ліпною керамікою знайдено фрагменти гончарного сіроглиняного посуду черняхівського типу.

Комплекси V ст. відкриті Є.О.Горюновим на поселенні у с.Хитці Лубенського району Полтавської обл.¹⁹ Вони представляють першу ранню фазу поселення. В керамічних комплексах переважають форми, що поєднують риси посуду київського та пеньківського типів. Знайдено фрагменти сіроглиняної гончарної черняхівської кераміки, знайдено складовий кістяний гребінь не пізніше V ст. До ранніх пам'яток пеньківської культури можна віднести й один з чотирьох могильників (№ 3) у с. Велика Андрусівка Кремгесівського району Кіровоградської обл., на р.Тясмин. Тут Д.Т.Березовець відкрив чотири слов'янські поховання з трупоспаленнями в ямах.²⁰ В похованні № 4 знайдена бронзова відлита пряжка, яку О.М.Приходнюк та М.М.Казанський слідом за К.Годловським датують V ст. До ранньої фази пеньківської культури О.М.Приходнюк відносить більше 20 пам'яток.

Комплекси V ст., тобто гунського часу відомі також на пам'ятках колочинської культури.

Є.О.Горюновим у 1978 р. на поселенні у с. Пісчане Білгородської обл. (РФ) відкрито два підквдратні житла-напівземлянки. Ліпна кераміка поєднується з поодинокими фрагментами сіроглиняного гончарного черняхівського посуду. Поселення датується трилопатовим наконечником стріли гунського часу. Такі самі матеріали виявлені П.Н.Третьяковим та Є.О.Горюновим в районі Новгород-Сіверського в

¹⁷ Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. - С.184-188.

¹⁸ Приходнюк О.М. Пеньковская культура // Этнокультурная карта ... - К., 1985.

¹⁹ Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. - К., 1981.

²⁰ Березовець Д.Т. Могильники уличів у долині р.Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. - К., 1969. - С. 67-68.

Подесенні.²¹ Р.В.Терпиловський до них зачислює й поселення в ур. Заярря у с.Кудлаївка, могильник Смяч біля с.Лесконоги та розташоване поряд поселення Целиків Бугор.²²

В одному із жител на поселенні Заярря знайдено фрагмент гончарної сіроглиняної черняхівської кераміки. До гунського часу належать мініатюрна бронзова пряжка з хоботоподібним язичком та бляшка у вигляді розетки з могильника Смяч.²³

Зараз відомо понад десять пам'яток першої половини I тис. н.е., де віділено комплекси гунського часу.

Серед пам'яток київської культури на найбільшу увагу заслуговують поселення Роїще та Улянівка. На поселенні Роїще відкрито п'ять жител, шість господарських споруд та понад 230 господарських ям. У трьох житлах та значній частині господарських ям знайдено матеріали, що доживають до середини V ст. Про це свідчить різноманітний черняхівський імпорт, представлений гончарною керамікою та різними прикрасами. У житлі № 14 знайдено трискладовий кістяний гребінь із дзвоноподібною спинкою, фрагменти світлоглиняної амфори типу Є. До IV ст. відносяться срібні лунниці, великі вузькі залізні пряжки, велика поліхромна намистина²⁴.

На поселенні Улянівка відкрито три підквадратні житла-напівземлянки, дві господарські споруди та п'ять господарських ям. В усіх житлах виявлено пізні форми ліпного посуду, а також фрагменти гончарної сіроглиняної імпоротної черняхівської кераміки. Керамічні комплекси поєднуються з знахідками невеликого бронзового браслета, з потовщеними кінцями, фрагментом дзеркала з білого сплаву з центральною петлею та радіально-концентричним рельєфним орнаментом (житло № 1), трискладовим кістяним гребенем з дзвоноподібною спинкою (житло № 3). В житлі № 5 виявлено велику вузьку залізну та бронзові пряжки з трохи вгнутих на кінці язичком. Всі ці вироби можуть бути датовані не раніше IV ст., а браслет і дзеркало - першою половиною V ст.²⁵ Так само датував їх і П.М.Третьяков.

Судячи з керамічних комплексів та окремих датованих знахідок, синхронними до цих пам'яток можуть бути поселення біля с. Каменево

²¹ Горюнов Е.А. Некоторые древности I тыс.н.э. на Черниговщине // Раннесредневековые славянские древности. - Л., 1974. - С. 119-125.

²² Терпиловский Р.В. Колочинская культура // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н.э. - К., 1985. - С.95

²³ Горюнов Е.А. Вказана праця. - С. 120-121.

²⁴ Терпиловський Р.В. Київська культура // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н.э. ... - С. 57.

²⁵ Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. - К., 1984. - С.41.

у Курському Посейм'ї, деякі комплекси з сіл Тайманово і Ходосівка у Верхньому Подніпров'ї, частина комплексів з Обухова на Київщині та ін. Всі ці пам'ятки Р.В. Терпиловський зачислює до завершального етапу київської культури.²⁶

У Середньому та Верхньому Подністров'ї в останні десятиліття досліджені пізні поселення черняхівської культури. На них відкриті житлові та господарські комплекси, що датуються гуннським часом.

Найбільш виразною пам'яткою щодо цього є поселення біля с. Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл., розташоване на лівому березі Дністра.

На поселенні в Теремцях, яке досліджував В.Д. Баран 1979-1980 рр., відкрито 29 жител-напівземлянок та 47 господарських ям. З них 24 житла мали печі-кам'янки.²⁷

Так само, як і в комплексах раннього етапу слов'янських ранньосередньовічних пам'яток, в 25 напівземлянках та багатьох господарських ямах в Теремцях керамічні комплекси склалися з ліпного та гончарного посуду у різних кількісних співвідношеннях. Найменше сіроглиняної гончарної кераміки (5-25%) знайдено в житлах № 7,8,16,19,21,24, найбільше (78-90%) - в № 1,3,4,6,25. У житлі № 14, датованому бронзовою фібулою першою половиною V ст., гончарний посуд складав 53%, ліпний – 47%. В середньому керамічні комплекси з напівземлянок містили 52,7 ліпної та 47,2% гончарної кераміки.

Напівземлянки № 3 та 13 відрізняються від решти внутрішнім облаштуванням та керамічними комплексами. У них відсутні опалювальні споруди, а ліпний посуд складає не більше 2% всього комплексу. Не знайдено ліпної кераміки в 7 господарських ямах. Окремі з цих об'єктів перекриті житлами з печами-кам'янками. Чітка стратиграфія та особливості керамічних комплексів об'єктів дають змогу виділити їх в окремий нижній більш ранній горизонт і віднести до першого більш раннього періоду існування поселення. До цього ж горизонту належить і житло № 29 без опалювального пристрою, відкрите в траншеї № 2. В його керамічному комплексі було не більше 11 % ліпного посуду. На підставі кераміки, пізніх варіантів підв'язних фібул, фрагментів скляних кубків та амфор, масивого бронзового пінцету з фасетуванням, всю групу об'єктів нижнього горизонту можна датувати IV ст.

До другого періоду можна віднести решту жител та господарські ями, що складають стратиграфічно верхній горизонт датовані кінцем IV - першою половиною V ст.

²⁶ Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. - С. 42.

²⁷ Баран В.Д. Сложение раннеславянской раннесредневековой культуры: к проблеме расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. - К., 1983. - С. 165.

Практично в усіх об'єктах у різному кількісному співвідношенні поєднується ліпна та гончарна кераміка. Для ліпної кераміки характерні риси, що наближають її, з одного боку, до ліпного посуду черняхівців Подністров'я III-IV ст., а з іншого - до слов'янського ранньосередньовічного посуду цього регіону.

Незначну групу на поселенні в Теремцях складають амфори, що представлені винятково фрагментами. Тому вони погано піддаються датуванню. Але цілком ймовірно, що амфорна тара надходила на поселення і в гунський час. Це підтверджують і знахідки двох імпортованих глеків, що частково збереглися і мають чіткі аналогії в IX та X шарах Афіньської Агори, датованих кінцем IV-V ст.

На особливу увагу заслуговує бронзова трипальчаста фібула, що була знайдена на долівці біля печі-кам'янки у житлі № 14 (рис.2-3). Вона належить до перехідного типу від двопластинчастих до пальчастих. Відмітимо, що для неї доволі важко підібрати аналогії, які б чітко датувалися. Приблизною аналогією може бути позолочена фібула з поховання № 1 м. Веймара (Німеччина), що відноситься до південнорусько-дунайського типу і датується близько 400 року чи дещо пізніше.²⁸ Найреальніше датування нашої фібули - перша половина V ст. Кінцем IV-V ст. датуються й конічні скляні кубки з Теремців.

На відміну від багатьох інших пам'яток, що містять лише окремі комплекси V ст., на поселенні в Теремцях переважна частина житлових комплексів вкладається в межі гунського часу.

Дуже близьке за характером до Теремців черняхівське поселення досліджене Л.В.Вакуленко біля с. Сокіл Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл. на Дністрі²⁹. З 13 жител, що відкриті тут, вісім мали печі-кам'янки, одне - глиняну піч і ще одне - вогнище. У трьох, сильно зруйнованих житлах, опалювальні споруди не виявлені.

Керамічний комплекс жител складався з ліпного та гончарного сіроглиняного посуду деякою кількісною перевагою першої категорії.

На підставі амфорної тари, залізної фібули, багатошарових кістяних гребенів з дугоподібною спинкою, скляних посудин та археоманітних даних Л.В.Вакуленко датує поселення в межах III - середини V ст.

Останніми роки на Середньому Дністрі І.С.Винокуром широко досліджувалося поселення біля с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.³⁰ На ньому добре представлені як черняхівські

²⁸ Behm Blanke G. Gesellschaft und Kunst den Germaner. - Berlin, 1973. - S. 342, F. 59.

²⁹ Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянское поселение I тыс.н.э. у с. Сокол на Среднем Днестре. - С. 6-43.

³⁰ Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота - столиця давньоруського Пониззя. - Кам'янець-Подільський, 1994. - С.48-68.

об'єкти (серед них напівземлянкові та наземні житла), так і слов'янські напівземлянки, з виключно ліпними керамічними комплексами VI-VIII ст. Автор досліджень виділяє 21 житло-напівземлянку, в комплексах яких поєднується ліпний слов'янський та гончарний черняхівський посуд. Природно, наявність двох різночасових, добре насичених знахідками шарів дозволяє припустити й випадки механічного зміщення різнорідної кераміки в деяких комплексах. Але деякі підквадратні напівземлянки з печами-кам'янками, перекриті суцільним шаром глиняної обмазки, виключають можливість такого змішання. Їх керамічні комплекси, що поєднують ліпний та гончарний посуд, можна вважати закритими і такими, що не викликають сумнівів, на долівці однієї з напівземлянок з піччю-кам'янкою (№ 65) знайдено велику підв'язну фібулу, що датується кінцем IV - першою половиною V ст. й підтверджує наявність на поселенні комплексів гуннського часу.

Житло гуннського часу Б.О. Тимошук відкрив на поселенні Рогізна, що розташоване на околиці м. Чернівці³¹. Це підквадратна напівземлянка з піччю-кам'янкою. Керамічний комплекс житла складається з трьох фрагментів гончарного сіроглиняного посуду та 33 уламків ліпних посудин, серед яких зустрічаються й ранні празькі форми.

До групи черняхівських пам'яток на Дністрі, де на завершальному етапі з'являються підквадратні напівземлянки з печами-кам'янками треба зачислити й поселення в Черепині Львівської обл., яке було досліджене нами в 1954-1956 рр. На цьому поселенні виділяють два житла (№ 8, 12) із такими ознаками³². Їх керамічний комплекс також містить ліпний та гончарний сіроглиняний посуд. У житлі № 12 знайдено залізну фібулу із суцільним приймачем, близьку до фібули з поселення Куня, яку П.І. Хавлюк та К. Годловський цілком обґрунтовано датують V ст.³³

До пізніх пам'яток черняхівської культури належить поселення біля с. Хлопків Баришівського району Київської обл. Воно розташоване р. Трубіж. Досліджувалося В.Д. Бараном, Р.В. Терпиловським та Г.М. Некрасовою у 1981-1984 рр. Відкрито 8 жител, 10 господарських споруд та 35 господарських ям. Всі житла - чотирикутні напівземлянки, близькі до черняхівських з Верхнього Подністер'я. Відсутність ямок від центрального стовпа відрізняє їх від жител київської культури, хоча Хлопківське поселення розташоване на території стику обох культур. Керамічний комплекс на поселенні складається з ліпної (2%) та

³¹ Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V - IX ст. - С. 36.

³² Баран В.Д. Давні слов'яни. - С. 194.

³³ Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. - С. 211-219.

гончарної сіроглиняної кераміки (71%). Липна кераміка представлена у більшості біконічними формами, серед них - корчагами з гладким наліпним валиком, близькими до кераміки київської та пеньківської культур. Лише невелика група липних опуклобоких посудин (8%) повністю відповідає липному посуду черняхівських поселень Верхнього Подністер'я. Бронзова овальна пряжка з масивною дужкою та вгнутим на кінці язичком, а також скляний кубок з шліфованими обвалами визначають верхню хронологічну межу поселення кінцем IV - початком V ст.

Отже, більш ніж на 50 пам'ятках відкриті комплекси кінця IV - V ст. (рис. 1) Вони охоплюють велику територію і тягнуться ланцюжком від Верхів'їв Псла на сході до Верхів'їв Південного Бугу, Пруту і Дністра на південному заході. Не всі вони в однаковій мірі вивчені, а тим більше опубліковані. Більшість з них ще досліджують або досліджували останніми роками, вони відомі лише за короткими публікаціями інформативного характеру, тому їхня характеристика не є повною. Але багато поселень (Черепин, Куня, Пархомівка, Теремці, Піщане, Кодин, Лука Каветчинська та ін.) широко розкопані та надійно датовані, що дозволяє вважати їх хронологічними реперами і на їх підставі виділити окремий хронологічний етап, який передує старожитностям VI-VII ст. Їх вивчення розкриває основні закономірності переходу від культур пізньоримського часу до раннього середньовіччя на території лісостепової смуги Південно-Східної Європи.

За характером матеріалу ці старожитності можна розділити на дві територіально-культурні групи, пов'язані з регіонами Середнього та Нижнього Подесення, Курського Посейм'я та Верхів'ями Південного Бугу, з одного боку, та верхів'ями Пруту і Дністра - з іншого. До першої групи належать комплекси V ст. київської, пеньківської та колочинської культур, до другої - черняхівської та празької. Вже на найранішому етапі ці групи мали свої особливості в житлобудівництві, кераміці, і, в певній мірі, в поховальному обряді.

Якщо провести порівняльне вивчення цих старожитностей, можна прийти до висновку, що слов'янські ранньосередньовічні культури формуються за участю згаданих культур римського часу, але їх частка в окремих слов'янських ранньосередньовічних групах не є однаковою: київська культура, безперечно, стала підосновою колочинської і незначно пеньківської культури; Черняхівська культура в Подністер'ї - празьких, а в верхній частині Середнього Подніпров'я (Хлопків), у якоюсь мірою, пеньківських старожитностей. Проте все це - ланки одного історичного процесу, що почався в першій половині I тис. н.е., а закінчився в VI-VII ст.

Слов'янські культури VI-VII ст. за характером, соціально-економічним розвитком відходять від моделі, що притаманна культурам провінційно-римської периферії і стоять ближче до культур, що знаходяться за межами цієї зони. Це засвідчене тими фактами, що більшість ведучих ознак, характерних для черняхівських старожитностей в У -VI ст. втрачено. Відсутні трупопокладення, що були невід'ємною часткою черняхівських біритуальних могильників, змінюється й сам характер облаштування могил - вони стають біднішими. Слов'янське населення VI-VII ст., ховає своїх небіжчиків у невеликих і неглибоких ямах, куди ставлять поодинокі урни з очищеними від вогнища залишками спалень, або ж останні вкладаються до ямки й прикриваються згори горщиком або черепком. Предмети побуту та прикраси у могилах трапляються зрідка. Знайти паралелі слов'янським похованням у культурах римського часу доволі важко. В черняхівській культурі є урнові та ямні трупоспалення, проте вони відображають лише одну з ознак культури. Тоді як більшість рис її поховального обряду не властиві для слов'янського населення раннього середньовіччя.

Могильники київської культури досліджені недостатньо. Відкрито поховання в Козаровичах, Нових Безрадичах, Боргничах вони являють собою ямні трупоспалення. Урнові поховання, характерні для празької культури тут трапляються зрідка. Тому треба визнати, що в ранньосередньовічних слов'янських похованнях ніколи не повторюється весь поховальний обряд будь-якої із згаданих культур римського часу. В них синтезуються окремі риси цього обряду.

Порівняльне вивчення поселень цих культур виявило як спільні, так і відмінні риси. Топографія поселень загалом доволі близька. Щоправда, слов'янські ранньосередньовічні поселення розміщені переважно в більш низьких місцях, ніж поселення римського часу, особливо черняхівські, але відомі численні пункти, що займають одні й ті самі ділянки (Ріпнів II, Незвисько, Бакота, Сокіл, Бовшів, Обухів та ін.). На деяких черняхівських поселеннях простежується лінійна забудова. Однак на Дністрі відкрито чимало черняхівських поселень, де житла, як і на київських та ранньосередньовічних слов'янських поселеннях, розташовані групами і чергуються з групами господарських ям (Теремці, Бовшів, Черепин, Бакота та ін.).

На слов'янських ранньосередньовічних поселеннях не знаходять продовження наземні будівлі, що визначаються за завалами обпаленої глиняної обмазки, і які, очевидно, належали готам. Квадратна форма жител і зруб, характерні для слов'янських жител VI-VII ст. межиріччя Дніпра та Вісли, пов'язуються, в першу чергу, із Середнім Подніпров'ям,

де вони відомі вже в зарубинецький час, а пізніше - в київській культурі. Проте в київській трапляються й житла з плетеними стінами, особливо на Правобережжі Дніпра. Сам принцип побудови стін з дерев'яних плах, що вимагає рівної квадратної форми котловану, безсумнівно, походить від зарубинецьких старожитностей лісової смуги. Пізніше такі житла з'являються в Лісостепу (Журівка, Черепин, Бовшів, Дем'янів, Сокіл, Бакота і особливо Теремці), де всі вони без винятку, в тому числі стовпові, є підквадратними напівземлянками зі стінами з дерев'яних плах.

На черняхівських поселеннях Подністер'я перехід до зрубної конструкції жител розпочався в IV ст. Він пов'язаний з якимись інтеграційними глибинними процесами, спільними для районів лісової та лісостепової зон, особливо їх прикордоння, при визначальному впливі пізньозарубинецької та київської культур, де зрубні будівлі мають глибокі традиції. Через черняхівську культуру цей процес в подальшому охоплює і сусідні поселення культури карпатських курганів Верхнього Попруття (Кодин II, Гореча), де відкрито аналогічні житла з печами-кам'янками, поки що одиничні. Крім того, така важлива деталь, як пічка-кам'янка, не відома поза слов'янським середовищем. Вперше з'являється на Дністрі в напівземлянкових житлах черняхівської культури (рис. 3). За межами цього регіону всі житла з печами-кам'янками більш пізні. Вони відсутні в київській культурі.

Вивчення керамічних комплексів та інших предметів побуту показало, що ранньосередньовічні культури, на відміну від культур римського часу, дещо змінюють свій характер. Припиняється діяльність гончарних центрів, що призводить до зникнення високоякісного гончарного посуду. Однак це відбувається не раптово, як вважали до відкриття комплексів V ст. З'ясувалось, що сіроглиняний посуд доживає до кінця V ст. і виходить з ужитку поступово, можливо, з притоком до лісостепу населення з північних регіонів Подніпров'я.

На всіх слов'янських пам'ятках Подністер'я, а також ряду поселень інших регіонів, які виникли в V ст., знайдена гончарна кераміка. З цього випливає, що слов'янське населення лісостепової частини України, як і Подунав'я, в V ст. користувалося гончарним посудом провінційних римських зразків, а слов'янські ранньосередньовічні поселення з суто ліпними комплексами на нашій території не можна датувати раніше VI ст. В якійсь мірі змінюються форми ліпного посуду. Але при цьому основні форми ліпних посудин київської культури зберігаються в колочинських старожитностях, а черняхівської – в празькій і пеньківській групах слов'янських пам'яток (рис. 4). Наявність на слов'янських поселеннях підв'язних та інших фібул, характерних

для римського часу, свідчить про збереження певних традицій в оформленні одягу.

У землеробстві, на відміну від металургії, помітних змін не відбулося. Не виходять з користування рала, плуги, серпи, коси, жорна і т.п. В металургії припинили діяльність великі центри типу Свентокжишських з багатотисячними горнами одноразової виплавки. З'являються невеликі центри типу Гайворона або поселення з поодинокими горнами багаторазової виплавки. Спрощується ковальська техніка, хоча в Подністров'ї, як вважає Г.Вознесенська, спостерігається спадкоємність багатьох технічних прийомів, відомих майстрам, які працювали на поселеннях римського часу. Дещо змінюється і сам характер господарської моделі, що в значній мірі обумовлено припиненням римських впливів в зв'язку із занепадом Римської імперії.

Підсумовуючи сказане, можна дійти висновку, що в слов'янських старожитностях V-VII ст. синтезуються основні елементи культур лісової і лісостепової частин Південно-Східної Європи римського часу. Витоки більшості складових колочинських старожитностей знаходяться в київській культурі. Дністерська група пам'яток черняхівської культури стала основою формування празьких старожитностей, а дніпровська типу Хлопкова-Боромлі – пеньківських.

Не цілком зрозумілим є походження групи пам'яток празької культури на захід від Вісли. Слов'янські пам'ятки VI-VII ст. межиріччя Вісли та Одри типу Дзедзіци при наявності спільних рис в поховальному обряді, а в деякій мірі і в кераміці з пам'ятками празької культури Подністров'я і Подунав'я мали відмінності в житлобудівництві. Для них характерні наземні житла з неправильною або овальною ямою всередині і вогнищем. Лише в VII-VIII ст. під впливом празьких старожитностей тут поряд з овальними з'являються підквадратні напівземлянки з глиняною піччю або піччю-кам'янкою. Остання обставина зумовлює принципово важливий висновок про самобутність розвитку цієї групи незалежно від просування на захід слов'янського населення з Дністровсько-Прип'ятського регіону. Слід вважати невдалою концепцію про привнесення празької культури на схід з межиріччя Вісли і Одри (В.Сєдов). К.Годловський вважає навпаки – про привнесення її сюди з верхів'я Дніпра. Спроби показати слов'янські ранньосередньовічні культури як простий розвиток пам'яток київської культури (К.Годловський)³⁴ або пшеворської (В.Сєдов)³⁵ не підтверджуються новими археологічними даними.

³⁴Godlowski K. Z badań nad zagadnieniem i rozprzestrzenieniem słowian w V-VIII w.n.e. - S. 9

³⁵Сєдов В.В. Славяне в раннем средневековье. - С. 5 – 68.

Отже, сказане передбачає наявність в складі черняхівської та пшеворської культур, поряд з іншими етнічними угрупованнями, слов'янського населення.

Volodymyr Baran

THE ORIGIN OF EARLY MEDIEVAL SLAVONIK CULTURES
OF SOUTHERN-EASTERN EUROPE

The author of the article studies ethnical and cultural basis of early medieval Slavonic cultures of Southern-Eastern Europe archeological artifacts of IV-V centuries of Pshevor and Cherniakhiv cultures as an example, the author describes the features which continued to develop Slavonic cultures.

Key words: archeological artifacts, ethnical and cultural, Cherniakhiv, medieval Slavonic.

Стаття надійшла до редколегії 30.09.2001

Прийнята до друку 12.10.2001

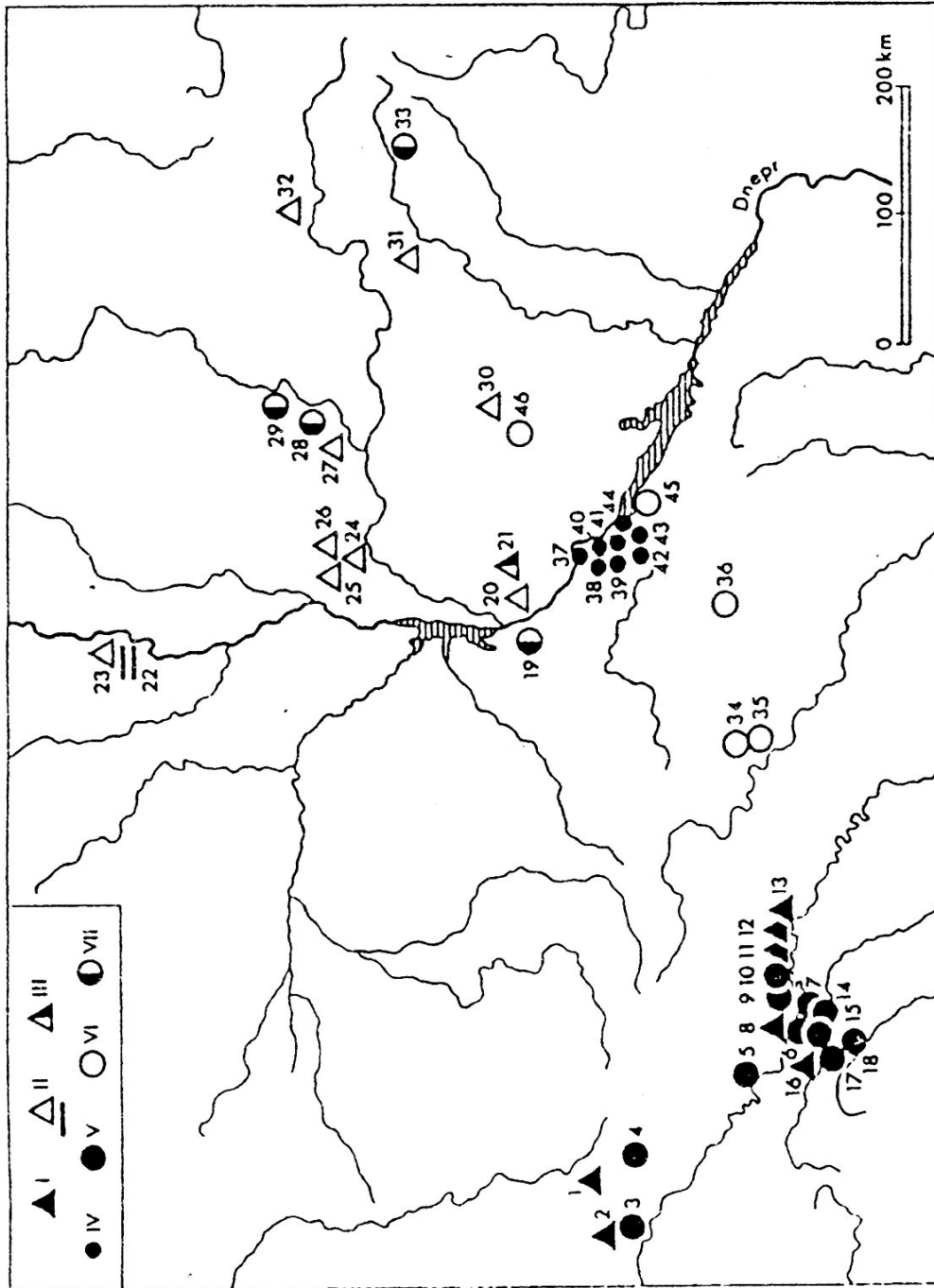

Рис. 1. Слов'янські пам'ятки з комплексами другої половини IV-V ст. на території України.

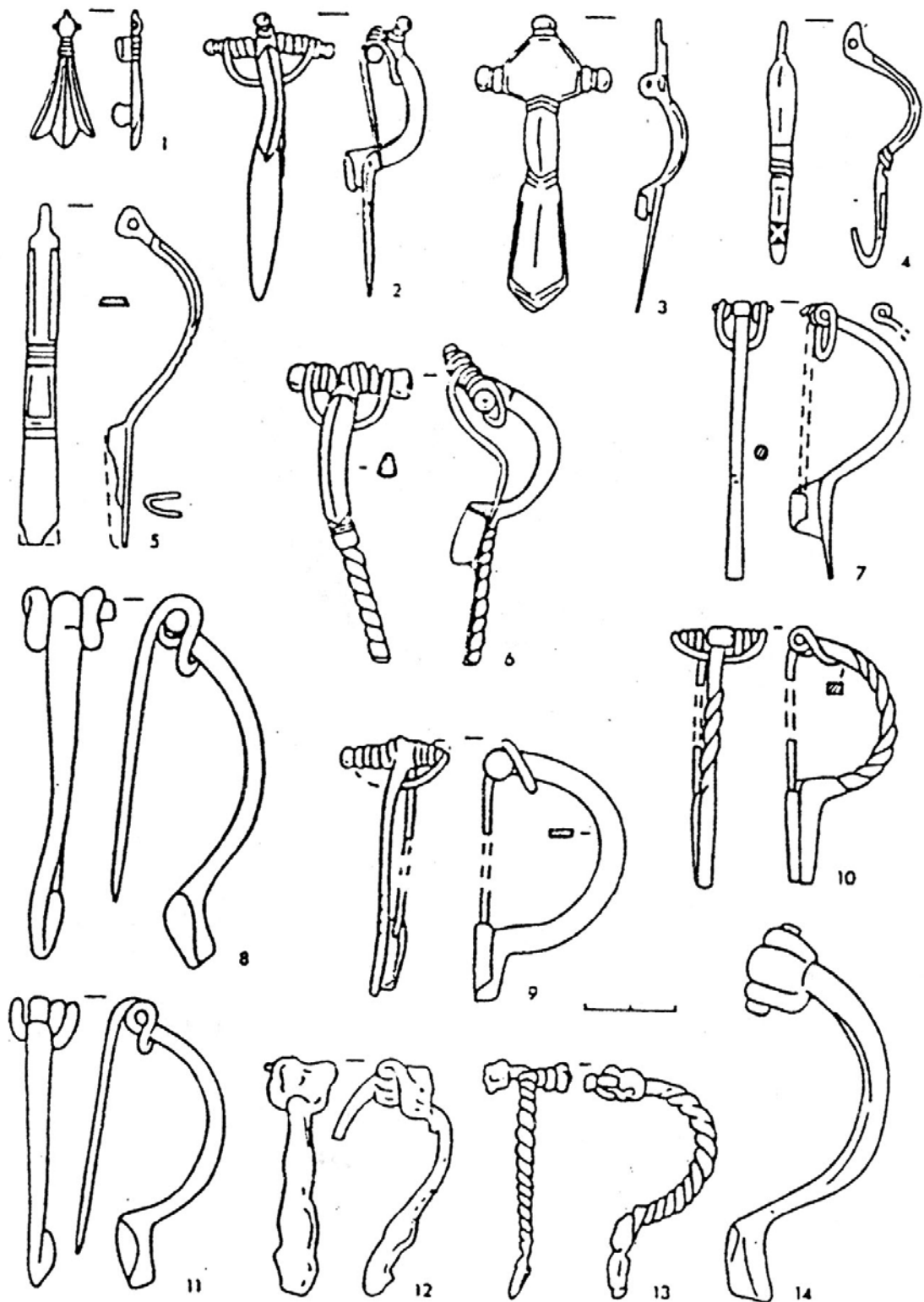

Рис.2. Фібули V ст. н.е. із пізньоримських (3, 7, 12) та ранньосередньовічних (4, 5, 8-10) пам'яток України; випадкові знахідки: (1, 2, 6, 11, 13, 14).

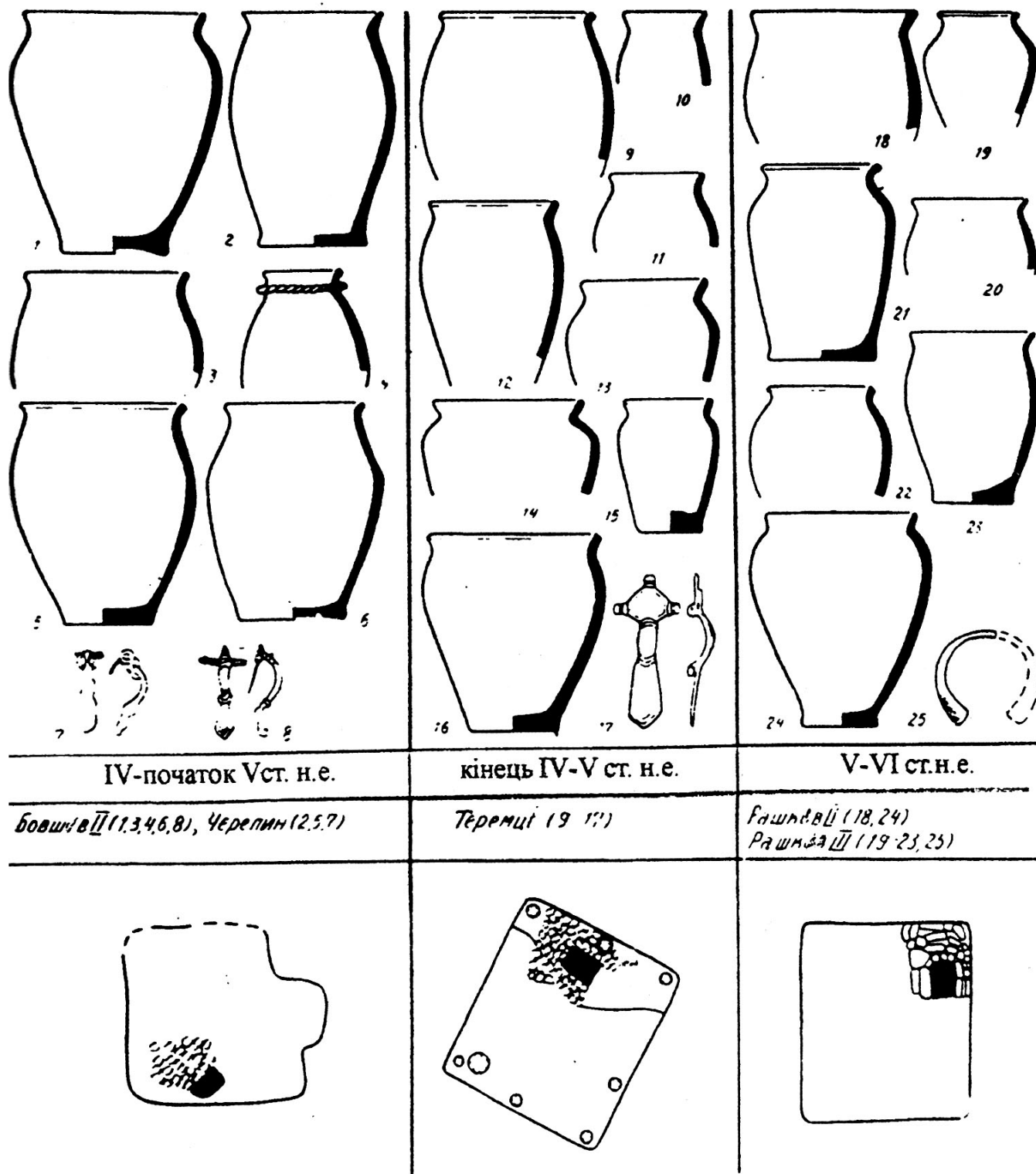

Рис.3. Слов'янські комплекси кінця IV- початку VI ст. н.е.

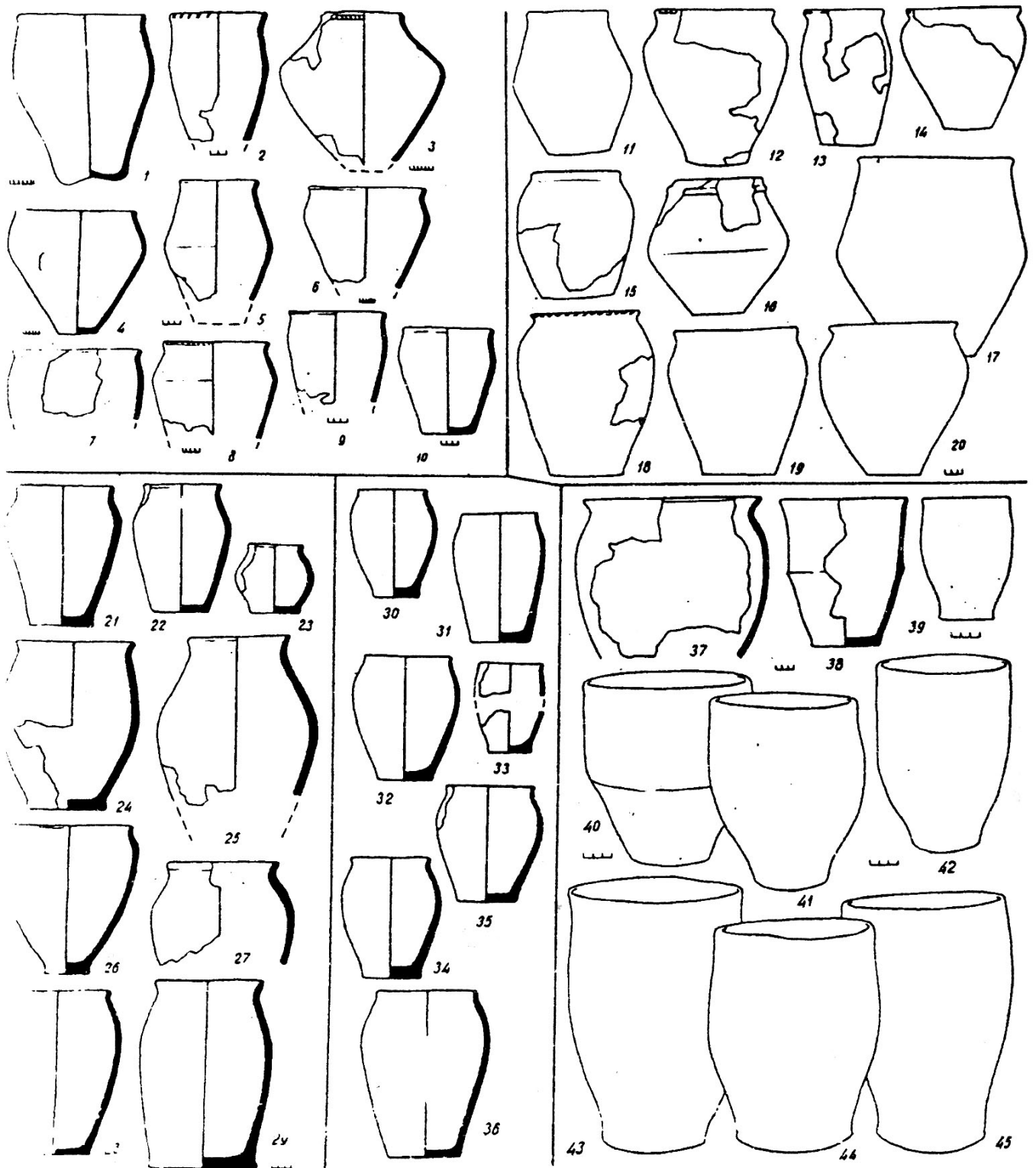

Рис.4. Липна кераміка київського, пеньківського, празького, колочинського і черняхівського типу.